

вар, а сам виробничий процес. Тому очевидно, що до категорії повноцінних ТНК не варто включати фірми, задіяні у звичайній зовнішній торгівлі.

Крім того, важливою характеристикою ТНК, що не знайшла достатнього відображення в існуючих визначеннях, є наявність можливості трансферу коштів між філіалами в межах корпорації шляхом застосування механізму так званих «трансфертних цін».

Висновки

Підсумовуючи вищенаведене, пропонується таке визначення ТНК як економічно єдина система господарських суб'єктів, які здійснюють свою діяльність у багатьох країнах, керуються і контролюються (як правило) з одного центру на основі єдиної глобальної стратегії з узгодженою політикою по розподілу ресурсів та технологій, активно використовуючи тенденції міжнародного поділу праці, впливаючи на економічну політику країн, в яких розгортають діяльність переважно у формі ПІІ, підсилюючи тим самим процеси інтернаціоналізації та глобалізації у світі.

Список використаних джерел

1. Ашавський Б.М., Валько Н. Транснаціональні корпорації – частнокапіталістическіе міжнародні монополії // Советское государство и право, 1981, №3 – С. 79–83.
2. Жук О.П. Процеси транснаціоналізації на сучасному міжнародному ринку // Науковий вісник НЛТУ України: Зб. науково-технічних праць. – 2009. – Вип. 19.5 – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvntlu/19_5/166_Zhuk_19_5.pdf

3. Киришун Л.В. Визначальні критерії формування сутності ТНК // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наукових праць. ЛНТУ. – 2010. – Вип. 7. Ч. 1. – 12 с. [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/en_etei/2010_7_1/28.pdf
4. Миронов А.А. Концепция развития ТНК. – М.: Мысль, 1981. – 185 с.
5. Мозговий О.М., Оболенська Т.Є., Мусієць Т.В. Міжнародні фінанси: навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005.
6. Щетинин В.Д. Опыт транснациональных корпораций и пути к мировому рынку. – М.: Школа международного бизнеса при МГИМО, 1988. – С. 118.
7. Aharony Y., On the definition of a multinational corporations // The multinational enterprises in transition. Princeton, 1972.
8. Baade H.W. The legal effects of codes of conduct for multinational enterprises // German yearbook of international law. Berlin, 1980. – V. 22, N 3.
9. Berhman J.N., Grosse R. E. International business and governments: issues and institutions. University of South Carolina, 1990.
10. Dunning J.H. The multinational enterprises. L., 1971.
11. Histoire ?conomique – La naissance des «multinationales» // Матеріали сайту ATRIUM. <http://www.yrub.com/histoire/histecoent12.htm>
12. Nguyen, Hiep, Coset J.–C. The measurement of the degree of foreign involvement // Apple Economics. 1995. Vol. 27, №4. – P. 343–351.
13. Peslmutter H.V. The tedious evolution of the multinational corporation // Multinational enterprises in transition. – L., 1985.
14. Schmitthoff C. M. The multinational enterprises in the United Kingdom // Nationalism and the multinational enterprises. Legal, economic and managerial aspects. Leaden, 1973.
15. Vernon, R. Les entreprises multinationales: la souverainete nationale en peril. Paris. 1973.

М.Ю. БОНДАРЧУК,
аспірант, Київський національний торговельно-економічний університет

Вплив державної підтримки сімейного бізнесу на розвиток малого підприємництва

У роботі надано аналіз державної підтримки сімейного бізнесу на розвиток малого підприємництва. Визначено місце і роль зазначеного напрямку економічної діяльності в розвитку національної економіки. Виявлено негативний вплив мікро- і макроекономічних процесів на розвиток малого бізнесу. Зроблено висновки щодо необхідності і недосконалості такої підтримки в Україні. Запропоновані заходи щодо вдосконалення становища даного сектору економіки.

Ключові слова: малий бізнес, сімейний бізнес, державна підтримка.

В работе дан анализ государственной поддержки семейного бизнеса на развитие малого предпринимательства.

Определены место и роль данного направления экономической деятельности в развитии национальной экономики. Выявлено негативное влияние микро- и макроекономических процессов на развитие малого бизнеса. Сделан вывод о необходимости и несовершенстве такой поддержки в Украине. Предложены меры по совершенствованию положения данного сектора экономики.

Ключевые слова: малый бизнес, семейный бизнес, государственная поддержка.

This paper presents an analysis of government support for family business on small business development. It was defined place and role of this direction economic activity in

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

the development of national economy. Revealed the negative impact of micro- and macro-economic processes for the development of small businesses. The conclusion is about the necessity and the imperfection of such support in Ukraine. Proposed measures to improve the situation of this sector of the economy.

Keywords: *small business, family business, state support.*

Постановка проблеми. Розвиток ринкових відносин завжди спричиняє активізацію діяльності малого підприємництва, всередині якого специфічну роль займає сімейний бізнес, який не має однак в українському законодавстві відповідної правової основи. Сімейне підприємництво не являє собою окрему правову категорію, тому складно ідентифікувати та розрізнити його характеристики. Напевно, настільки складно, що на даний час відносно мало репрезентативних досліджень, в яких аналізується частка сімейного бізнесу в українській економіці, описуються їхні особливості, а тим паче не з'ясовується вплив державної підтримки сімейного бізнесу на розвиток малого підприємництва.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Функціонування сімейних господарств зазвичай аналізується переважно через призму малого бізнесу. В економічній літературі цій проблемі присвячені наукові праці О. Баранов-

ського, Ю. Єханурова, І. Жилаєва, А. Кисельова, Е. Кіренкіної, Т. Ковальчук, В. Круглова, Г. Леха, О. Попова та інших. Однак залишаються не вирішеними аспекти використання потенціалу сімейних господарств. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового вирішення питання перспективності малих підприємств сімейного типу як чинника економічної діяльності та пошуку методів зростання їх економічного потенціалу, у тому числі із залученням державного впливу.

Метою статті є вивчення впливу державної підтримки сімейного бізнесу на розвиток малого підприємництва.

Виклад основного матеріалу. Швидкий розвиток малих сімейних підприємств саме в Україні, пояснюється ринковими перетвореннями 1990-х років [13]. Економічна лібералізація дала людям можливість вільно створювати свої власні суб'єкти господарювання, які брали за основу сімейні фінансові ресурси (із-за слабкості банківської системи, високої інфляції та відсутності можливості в отриманні кредитів). Поміж того наростаюча загроза безробіття стала одним із мотивів для створення малих сімейних підприємств, які поширювалися в секторах низькими бар'єрами входу, таких як торгівля і послуги.

Щодо світової практики, то, за відомостями французької бізнес-школи INSEAD, сімейні фірми переважають там, де важливу роль відіграє імідж і впізнаваність: виробництво

Таблиця 1. Особливості діяльності сімейного підприємництва України за їх критеріями

Критерії	Особливості діяльності
Склад власників сімейного бізнесу	• Володіння та управління українськими сімейними підприємствами в більшості випадків належить засновнику (або сім'ї засновника). • Найчастіше (93%) сімей сконцентрованою власні інтереси в підприємствах (сімейні підприємства, за винятком фізичних осіб підприємців). Зазвичай це підприємства, в яких всі акції належать родині засновника (52%), і підприємства, в яких кількість акцій становить від 50 до 70% (23%). Середня кількість акцій, що належить родині власника становить 87%
Стратегічний контроль з боку сім'ї	• У переважній більшості сімейних підприємств власник управляє підприємством прямим і незалежним способами. • Власники сімейних підприємств зазвичай використовують патерналістський стиль управління. Таке управління є одноосібним, керівник належить до харизматичних і владоорієнтованих людей. Засновники підприємств, які мають широке коло прав щодо прийняття рішень, мусять дбати про розвиток свого підприємства і забезпечувати добробут своїх сімей і співробітників. З одного боку, патерналістська модель управління може запропонувати працівникам більше почуття безпеки і стабільності, але з іншого – може сильно обмежити самостійність при прийнятті рішень і сприяти так званому синдрому безпорадності. • Патерналізм (лат. <i>paternus</i> – батьківський) – система відносин, заснована на заступництві, опіці та контролі старшими молодших (підопічних), а також підпорядкуванні молодших старшим
Участь членів сім'ї (і не членів) в управлінні бізнесом	• Працівники, які не є членами сім'ї засновника, мають дуже малий вплив на процес прийняття рішень у компанії. Тільки в 11% підприємств вплив осіб, які не належать до родини власника, на процес прийняття рішень описаний як великий або дуже великий. Одночасно у 38% підприємств співробітники взагалі не мають ніякого впливу на процес. • Співробітники, що не є членами сім'ї, мають більш «тверезі» погляди на підприємство, і вони, як правило, сприймають підприємство менш ідеалістично, ніж власники, оскільки їм рідко властива етика ведення бізнесу (50%, 58% у випадку власників) і здатність здійснювати інноваційні рішення (41% і 49% відповідно)
Залучення більше одного покоління сім'ї в управлінні бізнесом	• Сімейна спадкоємність є важливим підґрунтям функціонування сімейного бізнесу. • Найчастіше очолюють представники першого покоління (близько 90%), які є також в більшості випадків власниками. Спільне володіння (набагато рідше) можна знайти серед представників першого та другого поколінь. Друге покоління частіше працює всередині компанії (33%), аніж володіє останньою (15%) [2]. • В компаніях, в яких задіяні представники більш ніж одного покоління, засновники мають величезний вплив на процес прийняття рішень

предметів розкоші, автомобілів, ЗМІ і роздрібна торгівля. На думку європейських учених, сімейні компанії рідко займають помітне місце в таких секторах, як страхування, енергетика чи комунальні послуги.

Незважаючи на те що характеристики, проблеми формування і функціонування сімейного бізнесу досі не визначені у вітчизняній науковій літературі, найбільш використовуваними критеріями відмінності цього бізнесу є [11]: сімейна структура власності підприємства, стратегічний контроль з боку родини, участь членів родини в управлінні підприємством, і залучення більше одного покоління в управління підприємством (табл. 1).

Підсумувавши наведені критерії, можна дійти висновку що сімейний бізнес – це бізнес, в якому його засновник або його нащадки управляють бізнесом, який залишається під контролем членів сім'ї [13]. Дане визначення вимагає прямої участі понад одного члена сім'ї в управлінні бізнесом і декількох поколінь, задіяних в організаційній структурі підприємства. Тобто мова йде про значну кількість такого роду підприємств серед суб'єктів господарювання.

За даними шведської бізнес-школи Yoncherping, більш як 80% усіх підприємств у світі є сімейними [8]. Більшість розвинених капіталістичних країн має розроблені спеціальні програми розвитку та підтримки сімейного бізнесу як на державному, так і на регіональному рівні. Це не дивно, оскільки, наприклад, у США, згідно з даними центру дослідження сімейного бізнесу Cox Family Enterprise Center, близько 60% всіх публічних компаній – сімейні, тобто в роботі яких задіяні два члени сім'ї або більше. Саме тому адміністрація президента США Барака Обами збільшила частку державних замовлень, що припадають на малий бізнес, з 23 до 26%, який у більшості випадків – сімейний [1]. Поміж тим у США на федеральному рівні діє Адміністрація у справах малого бізнесу (АМБ), яка забезпечує правове та організаційне забезпечення малого бізнесу та фінансову державну підтримку. АМБ у своєму розпорядженні має відділення у всіх великих містах США, під її егідою існує велика кількість консультативних, інформаційних організацій, центрів розвитку малого бізнесу. Додаткову допомогу малому бізнесу по всій країні надають понад 2700 торговельно-промислових палат.

У США також діє спеціальний адвокатський відділ, який захищає інтереси малого бізнесу не тільки в судах, а й у конгресі, а у Великобританії малий бізнес отримує пристойну матеріальну допомогу на покриття витрат у судових позовах з податковою інспекцією. Саме така підтримка сприяє розвитку на Заході сімейних корпорацій і холдингів, яких в Україні одиниці [2].

Стосовно України, то в рамках реалізації Закону «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22.03.2012 №4618 проводиться робота щодо створення умов для забезпечення ефективності державної підтримки малого і середнього підприємництва. Відповідно до цього документу державна підтримка

суб'єктів малого і середнього підприємництва включає фінансову, інформаційну, консультаційну підтримку тощо.

Загалом сектор малого бізнесу має розглядатися у відповідності до міжнародної статистичної практики, яка передбачає включення до його складу як малих підприємств (МП), так і фізичних осіб – підприємців [6].

Припускаючи, що суб'єкти господарювання, які є фізичними особами і які не наймають працівників, є априорі сімейними підприємствами, можна зазначити, що 80% підприємств у секторі малого бізнесу – це сімейні підприємства. Сімейний бізнес не виділяється українським законодавством як окрема господарююча ланка. Але у вересні 2013 року у Верховній Раді був зареєстрований законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання розвитку сімейного підприємництва)» №2441. Автори законопроекту №2441, бажаючи знизити навантаження на платників податків, котрі використовують у своїй діяльності працю членів сім'ї, пропонують зменшити розмір ставки єдиного податку для платників – суб'єктів сімейного підприємства. Під сімейним підприємством ініціатори змін розуміють самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, здійснювану суб'єктами господарювання (підприємцями) з обов'язковим використанням праці членів своєї сім'ї з метою досягнення економічних та соціальних результатів і отримання прибутку [5]. При цьому члени сім'ї фізичної особи – підприємця або засновника юридичної особи не враховуються при визначенні кількості найманих працівників.

Автори законопроекту розглядають сімейне підприємство як один з перспективних напрямів соціально-економічного розвитку держави. А тому підтримка сімейного бізнесу допоможе скоротити безробіття, збільшити доходи сім'ї і наповнити держбюджет податками, що сплачуються цими підприємцями. І головним чином дати ще один поштовх для розвитку малого бізнесу [1].

Не вдаючись у подробиці законопроекту, можна визначити низку недоліків в його тексті, які можуть призвести до конфліктів «сімейних» підприємців із податківцями при визначенні податкових пільг. А саме:

– визначення поняття «члени однієї сім'ї», яке чинним законодавством трактується по-різному (згідно з рішенням Конституційного Суду України від 03.06.99 (у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») до них, крім близьких родичів особи (рідних братів, сестер, онуків, дідуся і бабусі), відносяться й інші особи, які постійно проживають разом і ведуть спільне господарство, але не перебувають з цією особою в безпосередніх родинних зв'язках, наприклад брати, сестри, дружини (чоловіка), неповнорідні брати і сестри, вітчим, мачуха, опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та ін.) [1, 5]. Виходячи з цього широке трактування терміну «член сім'ї» галузевим законодавством може призвести до складнощів у правозастосуванні норм відповідного закону в разі його прийняття в існуючому вигляді;

Таблиця 2. Рейтинг субіндексу започаткування бізнесу в Україні та інших країнах світу

	Процедури (кількість)	Час (днів)	Витрати (% від душевого доходу)	Мінімальний капітал (% від душевого доходу)	Місце в рейтингу
Україна	7	22	1,5	0,0	50
Росія	8	18	2,0	1,4	101
Польща	6	32	14,4	13,0	124
Грузія	2	2	3,8	0,0	7
Латвія	4	16	2,3	0,0	59
Німеччина	9	15	4,9	0,0	106
Білорусь	5	5	2,3	0,0	9
США	6	6	1,4	0,0	13

– податкові пільги стосуються «спрощенців» та інших працівників (крім членів сім'ї), або ж тих, у кого працюють виключно члени родини;

– самозайняті фізичні особи–підприємці, які віднесені до першої групи «єдиноподатників», мають право мати найменших працівників – членів своєї сім'ї, а юридичні особи, віднесені до четвертої групи платників єдиного податку, – не враховувати членів своєї сім'ї при розрахунку кількості працюючих (у практичному аспекті звільняє підприємців від сплати підвищеної ставки єдиного податку у зв'язку з наявністю найманих працівників) [1];

– пропонувані пільги не поставлені в залежність від умов роботи членів сім'ї – зайняті вони на основному місці роботи або є сумісниками і т.п.

До того ж Конституція України гарантує всім громадянам рівність незалежно від статі, матеріального стану та сімейного стану в тому числі. Законопроект пропонує ж надати преференції людям, що мають родичів.

Проблема в тому, що подібні преференції навряд чи допоможуть малому бізнесу в цілому. Автори законопроекту пішли звичним шляхом надання податкових пільг окремій групі підприємців замість того, щоб створити систему підтримки малого бізнесу, в якій питання оподаткування займають аж ніяк не перше місце. А там, де існують блага для одних на шкоду іншим, завжди є місце проявам корупції [1].

Хоча на відміну від невдалого документа трирічної давності («Про сімейне підприємництво») законопроект гранично лаконічний: у ньому дається визначення сімейного підприємництва і перераховуються блага для чотирьох найбільш масових груп платників єдиного податку. Можливо, це і є перші кроки позитивного розвитку малого підприємництва і сімейного бізнесу України зокрема.

Доробки іноземних дослідників, узагальнення ними практики діяльності підприємств свідчать про те, що причини, які гальмують інтенсивний розвиток малого підприємництва сімейного типу, можна звести до таких, як [3]:

1. Невдалий старт малого бізнесу (в тому числі сімейного), коли в кінці 80-х – на початку 90 років у українців було відібрано 89 млрд. карбованців, вкладених у вигляді вкладів в Ощадбанку [4, с. 34].

2. Недосконалість законодавчої бази та системи державної підтримки підприємництва проявляється:

– у питаннях розвитку підприємництва в цілому;

– у відсутності в законодавстві визначення сімейного бізнесу;

– у недосконалої державної політики з питань взаємодії великого бізнесу з малим;

– в сильному тиску з боку податкових служб;

– у недостатній державній фінансово–кредитній підтримці малого бізнесу;

– у відсутності системи обліку та статистичної звітності по підприємствах сімейного типу.

3. Високі відсоткові ставки банку при сплатенні кредиту, приблизно 22%.

4. Проблема переходу малого бізнесу в середній. На шляху стоїть негативне ставлення з боку місцевої влади.

5. Недостатня кількість кваліфікованих фахівців у сфері торгівлі.

6. Обмеженість інформаційної та консультаційної підтримки малого сімейного бізнесу.

7. Менталітет українських сімейних підприємств: непрозора структура, закрита бухгалтерія і непроста історія взаємин з контролюючими органами.

Перераховані особливості – це загалом комплексні проблеми сектора малого підприємництва України. Хоча за шістьма субіндексами з десяти у рейтингу Doing Business 2013 Україна покращила свої позиції, що вплинуло також на розвиток малого підприємництва зокрема.

Значне покращення позицій України за субіндексом «Започаткування бізнесу» (на 66 позицій) відбулося передовсім завдяки прийняттю Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури започаткування підприємництва» від 21.04.2011 №3263–VI (табл. 2). Так, відповідно до нього в Україні були скасовані вимоги до мінімального розміру статутного капіталу підприємств, а також вимоги щодо обов'язкового нотаріального засвідчення ряду документів при створенні юридичної особи. Внаслідок останнього було зменшено кількість процедур при започаткуванні бізнесу (до семи процедур проти дев'яти процедур згідно з попереднім рейтингом), вартість відкриття підприємства зменшилася майже втричі – до 1,5% від річного доходу особи, а тривалість скоротилася на два дні (до 22 днів). Варто зазначити, що тривалість процедур із відкриття нового бізнесу в Україні є значно нижчою, ніж у середньому у світі (30 днів), та нижчою, ніж у Польщі (32 дні). Крім того, відсутність вимоги щодо мінімального розміру статутного капіталу є світовою практикою, що набуває все більшого поширення.

Висновки

Таким чином необхідно відзначити, що практично в будь-якій цивілізованій країні малий бізнес починається з власного, сімейного капіталу. Україна не виняток. При цьому на відміну від зарубіжних країн поняття сімейного бізнесу в Україні звели до рівня самих малих підприємств, залишивши без уваги інші за всіма параметрами сімейні підприємства.

Перед малим сімейним бізнесом виникає багато бар'єрів як на рівні законодавчому, так і з боку підтримки фінансових установ. Важливими кроками в їх подоланні, вжитими не-давно, стали спроби зменшення навантаження на платників податків, котрі використовують у своїй діяльності працю членів сім'ї, пропонуючи зменшити розмір ставки єдиного податку для платників-суб'єктів сімейного підприємництва, та покращення позицій України за субіндексом «Започаткування бізнесу» за даними рейтингу Doing Business 2013.

На даний момент немає єдиної думки в питанні подальших перспектив розвитку сімейного бізнесу в Україні. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового вирішення питання перспективності малих підприємств сімейного типу як чинника економічної діяльності та пошуку методів зростання їх економічного потенціалу.

Список використаних джерел

1. Вачаев О.П. Мало семейки / О.П. Вачаев // Бизнес. – 2013. – №11 (1050). – С. 62–65.
2. Кросби Алан. Наследование бизнеса. Кто продолжит ваше дело? / Алан Кросби. – СПб: Питер, 2004. – 204 с.
3. Киренкина Э.С. Проблемы развития малых семейных предприятий в Украине / Э.С. Киренкина // Экономика Крыма. – Симферополь: АПЕКС, 2009. – №28. – С. 84–87.

4. Кужель А.В. Малий бизнес как индикатор демократии / А.В. Кужель // Зеркало недели. – 2002. – №29 (404). – С. 34–36.
5. Лех Г.А. Семейні господарства в умовах ринкової трансформації економіки України / Дис. канд. екон. наук. – 2003. – 196 с.
6. Ляпін Д.В. Регіональні особливості державного управління розвитком малого підприємництва / Д.В. Ляпін // Стратегічні пріоритети. – К.: НІСД, 2010. – №1(14) – С. 34–40.
7. Поповенко Н.С. Державна підтримка розвитку малого бізнесу в Україні / Н.С. Поповенко // Сучасні проблеми регіонального розвитку. Економіка: реалії часу. – Одеса: ОНПУ, 2012. – №1(2) – С. 126–132.
8. Сім'я та її бізнес [Електрон. ресурс]. – Режим доступу до статті: http://zib.com.ua/ua/15124-dopomoga_rodichiv_mozhe_obernutisya_dlya_pidpriemstva_trudnos.html
9. Хандурин Н. Малое предприятие – мостик к гражданскому обществу / Н. Хандурин // Зеркало недели. – 2004. – №12. – С. 47–48.
10. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
11. W. Handler, Methodological issues and considerations in studying family businesses, «Family Business Review», no. 2, pp. 257–276.
12. Heck R.K.Z., E.S. Trent, The Prevalence of Family Business from a Household Sample, in: «Family Business Sourcebook», ed. C.E. Aronoff, J.H. Astrachan, J.L. Ward, Family Enterprise Publishers, Georgia 2002. – Режим доступу до статті: http://www.indexmundi.com/poland/unemployment_rate.html
13. ?. Su?kowski, A. Kowalewska, J. Szut, B. Lewandowska, M. Kwi-atkowska, A. Marja?ski, Badanie firm rodzinnych, RAPORT KO?COWY, PARP, Pentor, Reference no.: p/789/8/2008, Warszawa, December 2009.